

Bolesław Kumor

Organizacja Archidiekanalna w Małopolsce Południowej

Prawo Kanoniczne : kwartalnik prawnohistoryczny 2/1-2, 391-423

1959

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. BOLESŁAW KUMOR

ORGANIZACJA ARCHIDIAKONALNA W MAŁOPOLSCE POŁUDNIOWEJ¹

Na temat organizacji archidiakonalnej pisano wiele, zwłaszcza na Zachodzie; najpełniejszą bibliografię do tego zagadnienia zebrał ostatnio Tüchle² i Franzen³. W Polsce obok zasadniczej pracy Silnickiego⁴, która „ex professo” omawia to zagadnienie na przestrzeni czasowej od XI do XVIII w., wiele cennych przyczynków dorzuciły ostatnie badania nad organizacją parafialną w tzw. archidiakonatach kresowych w diecezji krakowskiej, prowadzone przy katedrze historii średniowiecznej Polski na KUL-u⁵.

Literatura naukowa, zajmująca się tym problemem, przyjmuje zasadniczo trzy fazy rozwojowe tej średniowiecznej instytucji:

¹ Artykuł jest ekskursem wyjętym z pracy pt. *Powstanie i rozwój organizacji parafialnej w Małopolsce Południowej do końca XVI w.* „Małopolska Południowa” w naszym artykule obejmuje terytorium trzech jednostek administracyjnych diecezji krakowskiej; archidiakonatu sądeckiego, wojnickiego i prepozytury tarnowskiej w granicach z połowy XVII w. Artykuł przesłano do Redakcji w styczniu 1958 r.

² Bihlmeyer K., *Kirchengeschichte*, Neubesorgt H. Tüchle¹⁵. Paderborn II (1948), 107 n.

³ Franzen A., *Die Kölner Archidiakonate in vor- und nachtridentischer Zeit*, Münster 1953, IV nn.

⁴ *Organizacja archidiakonatu w Polsce*, Lwów 1927.

⁵ Szafran P., *Sieć parafialna archidiakonatu lubelskiego do końca XVI w.*; Jop S., *Sieć parafialna archidiakonatu sandomierskiego do końca XVI w.*; Grocholski H., *Sieć parafialna archidiakonatu zawichojskiego do końca XVI w.*; Litak S., *Sieć parafialna archidiakonatu radomskiego do końca XVI w.* (Maszynopisy).

1-o W okresie pierwszym (od V do VII w.) archidiaconi występują w źródłach jako mandatariusze biskupa, a ich głównym zadaniem jest pełnienie dobroczynności z ramienia duchowego zwierznika i nadzór dyscyplinarny nad duchowieństwem⁶.

2-o W okresie drugim (VIII — IX) archidiacon obejmuje wysokie stanowisko jurysdykcyjne w hierarchii kościelnej; jest zastępcą biskupa i jego wikariuszem generalnym⁷. Ordo Romanus z VIII w. nazywa go „vicarius episcopi in omnibus”, a arcybiskup z Reims, Hinkmar († 882) — „comminister noster”⁸; to pierwsze określenie przyjęte zostało w następnych wiekach przez prawo dekretałów⁹. Wielu z nowszych autorów mówi wprost o zwyczajnej władzy archidiacona (a nie delegowanej)¹⁰. Jest to tzw. archidiaconat starego typu, jeden na całą diecezję¹¹.

3-o Okres trzeci (X — XIII) ukazuje archidiaconów w zupełnie nowym świetle jako samodzielnych prałatów, rywalizujących z biskupem. W miejsce dotychczasowego archidiacona katedralnego diecezje mają ich więcej (archidiaconat nowego typu)¹². Proces ten zapoczątkowany na przełomie

⁶ Amanieu A., s. v. *Archidiacon* w *DDCan.* I, 948 n.; Hauck A., *Kirchengeschichte Deutschlands* 8, Berlin 1954, II, 746 n.

⁷ Amanieu A., dz. c., 954; Hauck A., dz. c., II, 747; Franzen A., dz. c., 2; Hefele-Leclercq, III, 216, 219, 305.

⁸ PL 78, 973 nn., 125, (*Capitularia anne XII episcopatus superadita*, c. 1.).

⁹ c. 1, X, I, 23.

¹⁰ Fournier E., *Les origines du vicaire général*, Páris 1922, 44 n.; Mollat M. G., *Recenzja*, Fournier E., *Les origines...* w *Rev. d. hist. écles.* 19 (1923), 224; Amanieu A., dz. c., 959; Thomassinus L., *Vetus et nova ecclesiae disciplina circa beneficia*, Paris 1688, I, lib. 2, cap. 19, n. 12; Abraham W., *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Lwów 1893, 162 n.

¹¹ zob. przyp. 2; Hefele-Leclercq, III, 305, Silnicki T., d. c., 56; Panzram B., *Die schlesischen Archidiaconate und Archipresbyterate bis zur Mitte des 14 Jhrdt*, Breslau 1937, 34—39.

¹² Thomassinus L., dz. c., I, lib. 2, cap. n. 5; Hinschius P., *Das Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten in Deutschland*, Berlin 1870, II, 190 nn.

IX/X w. na terenie dzisiejszej Francji¹³, objął w X w. diecezję nadreńskie, w X — XII niemieckie¹⁴, i pod koniec tego okresu (połowa XII w.) diecezję praską w Czechach¹⁵.

Z chwilą kształtowania się organizacji kościelnej na ziemiach polskich instytucja ta na Zachodzie wchodziła już w trzecią fazę, zwłaszcza w tych ośrodkach, które, jak przyjął nowsza historiografia¹⁶, wzięły zasadniczy udział w chrystianizacji Polski. Na ziemiach Polski Bolesławowskiej pierwszą chronologicznie wzmiankę o archidiaconatach podaje Galus pod rokiem 1108¹⁷; jest to jednakże archidiaconat starego

¹³ Amanieu A., dz. c., 962; Leclercq H., s. v. Archidiacre w DAL I, 2735; Bastgen H., *Die Entstehungsgeschichte der Trierer Archidiakonate*, Trier 1906, 5, 27 nn.; Tenze, *Die Geschichte des Trierer Domkapitels im Mittelalter*, Paderborn 1910, 139 nn.; Heinz A., *Die Anfänge des Landesdekanates im Rahmen der kirchlichen Verfassungsgeschichte des Erzbistums Trier*, Trier 1951, 20; Hauck A., dz. c., II, 748.

¹⁴ Hauck A., dz. c., II, 749; IV, nn.; Baumgartner E., *Geschichte und Recht des Archidiakonates der oberrheinischen Bistümer mit Einschluss von Mainz und Würzburg*, Stuttgart 1907, 42; Franzen A., dz. c. 6 nn.; Gescher F., *Der Kölnische Dekanat und Archidiakonats in ihrer Entstehung und ersten Entwicklung*, Stuttgart 1920, 48, 149 nn.; Krieg J., *Kampf der Bischöfe gegen die Archidiakonate in Bistum Würzburg*, Stuttgart 1914, 21.

¹⁵ Hruby F., *Čirkevní zřízení v Čechách a na Moravě od X do konce XIII století — jeho pomeř ku státu*, Praha 1917, 262 n.; Schmid H. F., *Die rechtlichen Grundlagen der Pfarorganisation auf westslavischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, Weimar 1938, 47 n.

¹⁶ Labuda G., *Studia nad początkami państwa polskiego*, Poznań 1946, 48 n.; Widajewicz J., *Chrzest Polski, Życie i Myśl* (1954) I, 50 n.; Silnicki T., *Wpływy francuskie na polski Kościół w XI—XIII w.* *Przegl. Teol.* 7 (1926), 49—69; Zakrzewski S., *Bolesław Chrobry Wielki*, Lwów 1925, 275 n.; Kulczycki L., *L'organisation de l'église de Pologne avant le XIII siècle*, Grenoble 1928, 177 n.; Friedberg M., *Kultura polska a niemiecka*, Poznań 1946, II, 26.

¹⁷ *Galli Anonymi Chronicae*, lib. II, cap. 43 (MPHist. Nova Ser. Ser. II, 113). Wprawdzie Długosz w żywocie św. Stanisława Szczepanowskiego pisze, że ten „singularum ecclesiarum sibi et suae dioecesi subiectarum parochias, nec per archidiaconos, sed personaliter quotan-

typu. Pod koniec tego wieku i na początku XIII w. źródła informują o istnieniu archidiakonatów okręgowych w diecezji kamieńskiej¹⁸, krakowskiej¹⁹, wrocławskiej²¹ i gnieźnieńskiej²². Jeszcze w tym samym wieku następuje dalszy rozwój tej instytucji prawie we wszystkich starszych diecezjach polskich. W XVI w. archidiecezja gnieźnieńska liczyła 8 archidiakonatów, krakowska 5 i 3 prepozytury, wrocławska 3, poznańska 4, płocka 3²³, wrocławska²⁴ i kamieńska 7 (ok. 1500 r.)²⁵.

nis obibat" (Op. omn. I, Vita S. Stanisłai), ale informacja ta prawdopodobnie przenosi XIII-wieczne stosunki kościelne na wiek XI.

¹⁸ Allendorf J., *Die Archidiakonate des Bistums Cammin*, Berlin 1927, 16 nn.; Hübner W., *Bemerkungen zu den Archidiakonaten des Bistums Kammin*, Blätter für Kirchengeschichte Pommerns 16 (1937), 45—47; Śląski K., *Dzieje Ziemi Kotobrzeskiej do czasów jej germanizacji*, Toruń 1948, 47.

¹⁹ CDMał. II, 376 (1198); CDPol. I, 7 (1207); CDMał. I, 9 (1212); por. Abraham W., dz. c., 163; Silnicki T., dz. c., 43; Kulczycki L., dz. c., 167 n.

²⁰ Panzram B., dz. c. 42 nn.; Silnicki T., *Dzieje i ustrój Kościoła na Śląsku do końca XIV w.* Warszawa 1953, 347; *Geschichte Schlesiens* (Loesch H., *Die Verfassung in Mittelalter*), I, 314 n.; Siuchciński M., *Rec. Panzram B., Die schlesische*, Kw. hist. 52 (1938), 517—519; Panzram, *Die Archidiakonatsurkunde von 30.IX 1262 eine Fälschung aus dem Seelsorgsstreit auf der Breslauer Dominikel*, Archiv f. Schles. 1 (1936), 1—14; Hayne J., *Dokumentirte Geschichte des Bistums un Hochstiftes Breslau*, Braslau 1860, I, 634.

²¹ Pommer Ur., 9; por. Fijałek J., *O archidiakonatach pomorskich i urzędnikach biskupich w archidiakonacie pomorskim diecezji wrocławskiej od XII — XV w.*, Roczn. Tow. Przyj. Nauk 6 (1899); Silnicki, *Dzieje i ustrój* 347; Abraham W., *Organizacja*, 164; Kulczycki L., dz. c., 168.

²² CDWiel. I, 102 (1218), 160 (1254); por. Silnicki T., dz. c., 347; Abraham W., dz. c., 164, przyp. 5; Kulczycki L., dz. c., 167.

²³ LBŁask. I, 3—713; II, 3—552; LB Pozn. 28—34; por. Boratyński L., *Najdawniejsze relacje biskupów polskich o stanie diecezji (reletones status ecclesiarum) z Archiwum Kongregacji del. Concilio w Rzymie, Kraków 1916*, 8 nn.; Korytkowski J., *Mapa archidiec. gnieźnieńskiej w XVI w.* (LBŁask. II), Gniezno 1880; Nowacki J., *Diecezja poznańska w 1510 r.* (mapa) w LB Pozn., Poznań 1950.

²⁴ Panzram B., dz. c., 130 nn. (bez zmian do XVI w.).

²⁵ Allendorf J., dz. c., 1 9n.

a) Archidiakoniat sądecki

Pierwsze wiadomości o najdawniejszej przynależności administracyjnej terytorium późniejszego archidiakonatu sądeckiego podają Akta Kamery Apostolskiej z 1325 r., zaliczające dekanat dębicki do prepozytury wiślickiej, a dekanaty sądecki, tarnowski i zręciński (jasielski) do archidiakonatu krakowskiego¹. Pierwotnie zapewne cały obszar podlegał katedralnemu archidiakonowi krakowskiemu, dopiero z chwilą tworzenia archidiakonatów okręgowych doszło do jego podziału na wspomniane wyżej okręgi administracyjne.

Kiedy to się stało? Abraham przyjmuje, że nastąpiło to pod koniec XII w.²; Silnicki przypisuje tworzenie archidiakonatów okręgowych biskupowi Gedce (1166—1185), lub Pełce (1186—1207)³, podczas gdy Potkański wskazuje na pierwszego⁴. Nie brak i hipotez, przypisujących podział diecezji krakowskiej na archidiakonaty okręgowe legatowi papieskiemu, kard. Idzemu (1123—1124) w pierwszej połowie XII w.⁵. Jest to bardzo prawdopodobne, tymbardziej że w tym samym czasie dokonano podziału na archidiakonaty okręgowe diecezji praskiej w Czechach⁶.

Prawdopodobnie równocześnie z oddaniem jurysdykcji nad archidiakonatem radomskim dziekanowi kolegiaty kieleckiej, co, jak przypuszcza Potkański, miał uczynić fundator tejże kolegiaty, wspomniany biskup Gedko⁷, powierzono również podobną jurysdykcję prepozytowi kolegiaty Najśw. Maryi Panny w Wiślicy nad pewną częścią kościołów archidiakonatu

¹ *MPVat.* I, 135 (Decanatus de Idzrancino), 135—137 (Decanatus de Tarnow), 143—146 (Decanatus Sandecensis), 157—158 (Decanatus de Silvis seu de Dembicia).

² dz. c., 165.

³ cz. c., 47 n.; por. Kulczycki L., dz. c., 168.

⁴ Granice biskupstwa krakowskiego, *Roczn. Krakow.* z 1900, 24; por. Jop S., *Sieć parafialna* (rozdz. I).

⁵ Szafran P., *Sieć parafialna*, (rozdz. I), cyt. za pop. S.

⁶ Sedlacek A., *O sterem rozdeleni Cech na kraje*, Praha 1921, 5—14; Schmid H. F., dz. c. 47.

⁷ *LBen.* I, 436; por. Potkański K., dz. c., 24; Jop S., dz. c. (rozdz. I).

krakowskiego. Kolegiata wiślicka, wspomniana po raz pierwszy w 1214 r.⁸, miała drugie miejsce w rządzie kościołów kolegiackich w diecezji krakowskiej i sięga swymi początkami zapewne pierwszej połowy XII w.⁹. Z chwilą utworzenia archidiakonatów okręgowych w Lublinie, Sandomierzu i Zawichoście, wymienieni archidiakoni otrzymywali miejsce w kapitule katedralnej w Krakowie, ponieważ w wymienionych obydwu ośrodkach nie było jeszcze kolegiaty¹⁰, natomiast w Kielcach i Wiślicy otrzymali jurysdykcję pierwsi prałaci z miejscowych kapituł kolegiackich (dziekan, prepozyt), ponieważ istniały tu już kolegiaty¹¹. Taki kościelny podział administracyjny Małopolski Południowej utrzymał się do XV w.

Pierwszy wyłom w tym względzie zrobił biskup krakowski, Wojciech Jastrzębiec w 1416 r., nadając jurysdykcję archidiakonálną prepozytowi kolegiaty Narodzenia Najśw. Maryi Panny w Tarnowie, oczym poniżej, a następnie w 1448 r. kard. Zbigniew Oleśnicki przez utworzenie nowego okręgu archidiakonálnego z siedzibą w Nowym Sączu.

Podział archidiakonatów na mniejsze okręgi jurysdykcyjne podyktowany był różnorodnymi przyczynami. Na pierwszym miejscu wymieniają zwykle autorzy: wzrost liczby parafii, następnie dużą rozległość diecezji, cele misyjne poszczególnych biskupstw, działalność wybitnych jednostek, upodobnianie się organizacji kościelnej w Polsce do organizacji na Zachodzie i zajęcia polityczne biskupa, mimo iż z biegiem czasu pomnożył się znacznie zakres spraw kościelnych¹².

⁸ *CDMat.* I, 383 (1214).

⁹ *LBen.* I, 403 informuje: „quo tempore aut per quem Cracoviensem Episcopum, aut sub Poloniae rege et principe praefata Vislicensis ecclesia in collegiatam ex parochiali redacta sit, non satis scrutinium mihi super hoc frequentius habenti, annalibus perditis, succurrebat”; por. Zachoworski S., *Rozwój i ustrój kapitału polskich w wiekach średnich*, Kraków 1912, 200 n.

¹⁰ *Jop S.*, dz. c., (rozdz. I).

¹¹ *LBen.* I, 436 przypisuje fundację kolegiaty kieleckiej biskupowi Gedko (1171 r.).

¹² Silnicki T., *Organizacja*, 72 nn.; Tenże, *Dzieje i ustrój*, 346; Kulczycki L., dz. c., 167; Panzram B., dz. c., 40 n.; Hauck

Na powstanie archidiakonatu sądeckiego działały niewątpliwie cztery pierwsze przyczyny:

1° Wzrost liczby parafii.

Najstarszy przekrój parafialnej w diecezji krakowskiej z 1325 r. wymienia w granicach archidiakonatu krakowskiego 285 kościołów parafialnych, w prepozyturze wiślickiej 64, w archidiakonacie zawichojskim 24, w archidiakonacie radomskim 18, w archidiakonacie sandomierskim 36, w archidiakonacie lubelskim 23, w prepozyturze kieleckiej 18; na terenie przeto całej diecezji u progu panowania Kazimierza Wielkiego istniało ok. 467 świątyn parafialnych¹³.

Przekrój z 1350 r. podaje w archidiakonacie krakowskim 337 kościołów parafialnych, w prepozyturze wiślickiej 75, w archidiakonacie zawichojskim 22, w archidiakonacie sandomierskim 36, w prepozyturze kieleckiej 18, w archidiakonacie radomskim 5, w archidiakonacie lubelskim 19 — łącznie 502 kościoły parafialne¹⁴, podczas gdy Ladenberger w połowie XIV w. liczy 580 kościołów parafialnych¹⁵.

XV-wieczny przekrój sieci parafialnej, zaczerpnięty z drugiego tomu Długosza (Księga uposażeń) wymienia w archidiakonacie krakowskim (łącznie z archidiakonatem sądeckim) 398 kościołów parafialnych, w sandomierskim 37, zawichojskim 39, w lubelskim 62, w prepozyturze tarnowskiej 13, w wiślickiej 70, kieleckiej 20 i w dekanacie radomskim (dawny archidiakonacie radomski) 19; razem 666 parafii¹⁶. Należy

A., dz. c., IV, 14 n.; Abraham W., *Prawne podstawy królewskiego mianowania biskupów w dawnej Polsce*, Studia ku czci St. Kutrzeby, Kraków 1938, I, 11 n.

¹³ *MPVat.* I, 108—171.

¹⁴ Tamże, II, 229—375.

¹⁵ Ladenberger T., *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego*, Lwów 1930, 61—73 podaje za rok 1354: w archidiakonacie krakowskim 383 kościoły parafialne, lubelskim 28, radomskim 24, sandomierskim 32, zawichojskim 24, prepozyturze kieleckiej 21, prepozyturze wiślickiej 68; razem 580 kościołów paraf. Oczywiście, że tak pierwszy przekaz, jak i Ladenberger posiadają „luki”.

¹⁶ *LBen.* II, 1—576.

tutaj dodać, że każdy z wymienionych wykazów jest niepełny i wymaga dość licznych korektur.

Wzrastająca z każdym dniem ilość parafii w archidiakonacie krakowskim, zwłaszcza na przestrzeni XIV w. (1325—285; 1350 — 337; ok. 1440 — 398), była niewątpliwie jedną z zasadniczych przyczyn utworzenia nowego archidiakonatu sądeckiego, tymbardziej że stan posiadania pozostałych jednostek administracyjnych w diecezji krakowskiej w stosunku do archidiakonatu krakowskiego nie zawsze wyrażał się stosunkiem 1:10. Dwa też największe okręgi administracyjne (archidiakonaty krakowski i prepozytura wiślicka) diecezji zostały okrojone na korzyść nowoutworzonego archidiakonatu sądeckiego. Moment ten zresztą podkreśla zarówno dokument erekcyjny kolegiaty i archidiakonatu w Nowym Sączu, jak i współczesny świadek i prawdopodobnie wykonawca dekretu kardynała, Długosz¹⁷.

2° Duża rozległość diecezji.

Obszar archidiakonatu krakowskiego przed podziałem był jednym z największych w Polsce XV w. Dawne jego terytorium obejmuje dzisiejszą archidiecezję krakowską, katowicką (bez okręgu lublinieckiego), tarnowską (bez dekanatów szczucińskiego i dąbrowskiego), a nadto część diecezji: przemyskiej, częstochowskiej i kieleckiej. Wprawdzie dokument z 1448 r. nie wymienia tej przyczyny, lecz uzupełnia tę lukę dokumentu Długosz; oto co pisze na ten temat: „(Kard. Oleśnicki) utworzył w erygowanej przez siebie kolegiacie sądeckiej nowy archidiakonaty sądecki... i niektóre kościoły parafialne z archidiakonatu krakowskiego, inne zaś z prepozytury wiślickiej, rozrzucone na Podkarpaciu i pograniczu węgierskim z powodu dalekiej i dużej odległości od Krakowa i Wiślicy, przyłączył do tego archidiakonatu”¹⁸.

¹⁷ *LBen.* I, 567 „attenta eiusdem Cracoviensis archidiaconatus et praepositurae Vislicionensis multiplici, onerosa et numerosa cura”; *LBen.* II, 235 „Continet autem archidiaconatus Sandecensis non paucas ecclesias parochiales sibi annexas, quae speciale archidiaconatum requirebat”.

¹⁸ *LBen.* II, 234.

W innym zaś miejscu powie, że przy tworzeniu archidiakonatu sądeckiego kierowała kardynałem myśl, aby „ułatwić wiernym tych terenów wymiar sprawiedliwości i ulżyć ciężarów administracyjnych, ponieważ nawet w sprawach pod-rzędniejszych wzywano ich i zobowiązywano do stawienia się w Krakowie”¹⁹. Oczywiście, że przyczyny te odnosiły się przede wszystkim do dekanatów oderwanych od archidiakonatu krakowskiego i południowej części dekanatu pilzneńskiego (prepozytura wiślicka); parafie bowiem położone w północnej części tego dekanatu (późniejszy dekanat mielecki) miały lepszy i łatwiejszy przystęp do Wiślicy, niż do Nowego Sącza. O przynależności całego dekanatu do nowego okręgu archidiakonalnego w Nowym Sączu przesądził zapewne moment niedzielenia dekanatu pilzneńskiego, jak również i ten fakt, że zasadniczy rozwój organizacji parafialnej w późniejszym dekanacie mieleckim nastąpił dopiero w drugiej połowie XVI w. i na początku następnego²⁰.

3° Cele misyjne poszczególnych biskupstw.

Utworzone w XII w. archidiakonaty kresowe: w Lublinie, Zawichoście i Sandomierzu m.in. miały za cel misyjne oddziaływanie na sąsiednią schizmatyczną Ruś i pogranicze pogzańskich Jadźwingów i Litwinów²¹. Wydaje się na pierwszy rzut oka, że podobnego celu nie mógł wyznaczyć fundator nowoutworzonemu archidiakonatowi sądeckiemu, tymbardziej że i Ruś, pozostająca w obrębie monarchii Jagiellońskiej, przyjęła unię florencką w 1439 r., ogłoszoną na ziemiach państwa polskiego przez metropolitę kijowskiego, kard. Izydora (1440)²².

¹⁹ LBen. I, 544.

²⁰ B. Kumor, *Powstanie i rozwój organizacji parafialnej w Małopolsce Południowej do końca XVI w.* rozdz. III, p. 4, maszynopis).

²¹ Jop S. dz. c. rozdz. I.

²² Hefele-Leclercq., VIII, 1228; Pastor L., *Geschichte der Päpste*, I, 307; Likowski E., *Unia brzeska* (1596), Warszawa 1907, 18; Polesch J., *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom*, Wien 1878, I, 372.

Tymczasem znów Długosz m.in. podnosi ten właśnie cel, przyświecający kardynałowi przy erekcji kolegiaty i archidiakonu sądeckiego²³. Powracający w 1440 r. z Rzymu kard. Izidor zatrzymał się w drodze do Moskwy w Nowym Sączu, gdzie był owacyjnie przyjmowany przez miejscową ludność i uroczystie podejmowany przez kard. Oleśnickiego; na znak wspólnoty religijnej odprawił on w Wielki Piątek uroczyste nabożeństwo w kościele św. Małgorzaty w obrządku greckim²⁴. Rozlewne i pełne orientального wdzięku obrzędy greckie, celebrowane przez najwyższego dostojnika kościelnego Rusi, ozdobionego świeżo purpurą kardynalską, zrobiły duże wrażenie na miejscowej ludności. By przeciwdziałać urokowi Kościoła wschodniego kardynał krakowski postanowił uświetnić Służbę Bożą łacińską w Nowym Sączu przez erekcję kolegiaty. Utworzenie archidiakonu miało w zamiarach Oleśnickiego położyć kres procesowi przejmowania kościołów łacińskich przez Kościół wschodni na terenie południowo-wschodniej krawędzi diecezji krakowskiej, rozpoczętemu w XV w. pod wpływem fali osadnictwa pastersko-wołoskiego²⁵.

Oprócz celów defenzywnych wyznaczył kardynał zapewne i program pozytywny zbliżania Wołochów do Kościoła rzymskiego, tymbardziej że ogłoszona w 1439 r. unia florencka została odrzucona przez Wielkie Księstwo Moskiewskie, a wśród Rusinów w obrębie Rzeczypospolitej nie spotkała się z entuzjazmem. Bogate zaś uposażenie kapituły kolegiackiej w Nowym Sączu i utworzenie odrębnego okręgu archidiakonalnego w pobliżu zagrożonego terytorium przez napływ ludności wyznania greckiego miało sprostać rodzającym się trudnościom.

²³ *LBen.* I, 544 „... ut populos orae illius rudes, agrestes et silvestres, et Valachis, scismaticisque intermixtos ad cultiorem ritum orthodoxum pertraheret”.

²⁴ Długosz J., *Hist. Pol.*, lib. XII (pod rokiem 1440 — Op. omn. XII, 624); Pelesch J., dz. c., I, 372; Likowski E., dz. c., 19.

²⁵ Kumor B., *Przejęcie rzymsko-katolickich parafii w archidiakonacie sądeckim przez Kościół prawosławny*, *Rocz. Teol.-Kanon.*, t. IV, z. 3 (1957), 136—147.

4° Działalność wybitnych jednostek.

Historia zaliczyła Oleśnickiego do nich; fundacja nowej kolegiaty i okręgu archidiakonalnego²⁶, odprawienie podwójnego synodu diecezjalnego w latach 1436 i 1446²⁷, zakrojona na szeroką skalę kolonizacja i rozbudowa organizacji parafialnej w archidiakonacie lubelskim²⁸, oraz zakupienie Księstwa Siewierskiego dla biskupstwa krakowskiego²⁹, czynią z Oleśnickiego nieprzeciętnego biskupa-duszpasterza.

Oprócz omówionych przyczyn genetycznych powstania archidiakonatu należy jeszcze wziąć pod uwagę pewne możliwości rewindykowania diecezji krakowskiej kościołów parafialnych na Spiszu, które, mimo wyroku apostołskiego z 1332 r. przysądzającego parafie okręgu lubowelskiego biskupstwu krakowskiemu, pozostawały nadal pod jurysdykcją arcybiskupa ostrzyhomskiego³⁰. Z chwilą bowiem powrotu Spisza do monarchii jagiellońskiej (1412) i utrwalenia się tu państwowości polskiej cel taki mógł przyświecać Oleśnickiemu, kiedy pogranicze „węgierskie swej diecezji ozdobił nową kolegiatą i archidiakonatem”³¹. Nowy okręg jurysdykcyjny, zorganizowany w pobliżu terenu spornego, miał zapewne na celu m.in. odzyskanie parafii spiskich, bezprawnie zagrabionych przez prymasa węgierskiego. Dowodem na żywotność tej idei w XV w. jest fakt, że Długosz przy opisie granic biskupstwa

²⁶ LBen. I, 565.

²⁷ Heyzman U., *Statuta synodalia Episcoporum Cracoviensium XIV et XV saeculi* (St. pr. pol. pom., IV), Kraków 1875, 87 nn.; Zachorowski S., *Statuty synodalne krakowskie Zbigniewa Oleśnickiego*, Kraków 1915.

²⁸ Inglot S., *Stan irozmieszczenie uposażenia biskupstwa krakowskiego w połowie XV w.*, Lwów 1925, 14; Szafran P., dz. c., rozdz. IV, cyt. za S. Jop.

²⁹ Lehns und Besizurkunden Schlesiens und seine einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter, Hrsg. C. Grünhagen und H. Margraf, Leipzig 1883, II, 626—632; por. Dziędużycki M., *Zbigniew Oleśnicki*, Kraków 1854, II, 167.

³⁰ CDK Krak. I, 141; por. Modelski T. E., *Spory o południowe granice diecezji krakowskiej od strony Spisza*, Zakopane 1928, 11 nn.

³¹ LBen. I, 514.

krakowskiego zalicza sporny teren do diecezji krakowskiej, mimo iż ten faktycznie należy do archidiecezji ostrzyhomskiej³².

Przy omawianiu erekcji kolegiaty i archidiaconatu sądeckiego tenże Długosz dodaje, że „oprócz wymienionych przyczyn kardynał kierował się i innymi rozumnymi i słusznymi motywami i przyczynami”³³. Odpowiednikiem przeto prepozyta św. Marcina Spiskiego, strzegącego praw do Spisza z ramienia metropolity ostrzyhomskiego, miał być archidiaconat sądecki, którego trosce m.in. powierzono rewindykację utraconego czasowo terenu.

Tak rozszerzona platforma genetyczna archidiaconatu sądeckiego lepiej tłumaczy jego powstanie, niż sprowadzona do pierwszej przyczyny teza Silnieckiego³⁴.

Erekcja archidiaconatu.

Dokument erekcyjny kolegiaty św. Małgorzaty i archidiaconatu sądeckiego nosi datę 4. października 1448 r. i tę datę wymienia Długosz dwukrotnie³⁵ i XVII-wieczne kopie dokumentu erekcyjnego, przechowywane w Krakowie, w Nowym Sączu i Tarnowie³⁶. Wobec tego podany na innym miejscu

³² *LBen.* I, 1 n. „... tendantur enim limites eius ... ab oppido Jaszylska, Duklya et Camyenyecz a omnes Alpes polonicas habens in sua dioecesi, ad oppidum Podolynyecz et quiquid fluvii Poprod et Dunayecz terrarum ambiunt”.

³³ *LBen.* I, 545 „his itaque et nonnullis aliis rationabilibus et iustis causis ac respectibus motus...”.

³⁴ Silnicki T., *Organizacja*, 15, 124.

³⁵ *LBen.* I, 544 „scitus est (Oleśnicki) ... confecisse A .D. 1448 feria sexta post festum Translationis S. Stanislai, quae fuit dies quarta mensis Octobris”; por. *LBen.* I, 574; *Vita Sbignei de Oleśnica Cardinalis* (Op. omn. I, 425—29).

³⁶ *AKMKrak.* Acta Visit. Eccles. Colleg. Civitatis Nove Sandecensis... 1608, 65—86; *AKapMKrak.* Iura et privilegia ecclesiarum Collegiatarum dioec. Cracoviensis et beneficiorum in illis fundatorum, k. 10—17; *AKDTarn.* fasc. Nowy Sącz — „Fundatio, dotatio et erectio, ecclesiae S. Margaritae ex parochiali in collegiatam, k. 65—86; Archiw. paraf. św. Małgorzaty w Nowym Sączu: 1. Copiae privilegiorum sive institutionum vicariorum eccles. Colleg. Neo Sandecensis collatae, k. 1—10; 2. Ecclesiae Collegiatae Neo Sandecensis privilegia, vol. I, k.

(tylko raz) przez Długosza rok 1944³⁷, który przyjął również Silnicki³⁸, należy uważać za błędny.

Przykłady równoczesnego fundowania kolegiaty i archidiaconatu znane są tak z terenu diecezji krakowskiej, jak i innych diecezji polskich. Już uprzednio wspomniano o podobnym fakcie przy erekcji propozytury wiślickiej i archidiaconatu radomskiego. W Opolu fundacja kolegiaty św. Krzyża zbiega się w źródłach z utworzeniem archidiaconatu okręgowego dla południowej części diecezji wrocławskiej³⁹. Współcześnie z fundacją Oleśnickiego biskup płocki Paweł Giżycki utworzył archidiaconat pułtuski (1443) i erygował w Pułtuskach kolegiatę (1447)⁴⁰. Podobnie jak we wspomnianych wypadkach również archidiacon sądecki otrzymał miejsce i stalle w kolegiacie sądeckiej jako trzeci z rzędu prałat po prepozycie i dziekanie⁴¹. Prawo patronatu i prezenty na tę godność zastrzegali Oleśnicki dla siebie i swoich następców⁴². Z przykładem zastrzegania tego prawa dla biskupa spotkamy się zarówno

1—10; por. Sygański J., *Historia Nowego Sącza*, III, 86 Dzieduszycki M., dz. c., II, 299.

³⁷ LBen. II, 234.

³⁸ Silnicki T., *Organizacja*, 124.

³⁹ Panzram B., *Die schlesische Archidiaconate*, 148; Silnicki T., dz. c. 57; Teunze, *Dzieje i ustrój*, 349 przyp. 2; Weltzel A., *Das Archidiaconat Oppeln von 1230—1810* w *Zft. des Vereins f. Gesch. Schles.* 12 (1875), 379—394.

⁴⁰ CDMaz. 189; Ulanowski B., i Zachorowski S., *Materiały do dziejów kolegiaty pułtuskiej*, Kraków 1916, 312 nn.; por. Żywczyński M., *Powstanie i cel kapituły pułtuskiej*, Roczn. Teol. Kanon. t. II (1955), 177—192; Rybus H., *Kolegiata pułtуска i jej kapituła*, Łódź 1933, 17 nn.; Silnicki T., *Organizacja*, 57.

⁴¹ LBen. I, 566;

⁴² LBen. I, 571; por. Zachorowski S., dz. c., 97 n.

⁴³ Kremer J., *Studien zur Geschichte der Trier Wahl- Kapitulationen*, Trier 1911, 55; Franzen A., dz. c., 8; w diec. hildesheimskiej i bremeńskiej biskup był ograniczony przez współkollaturę kapituły — zob. Machens J., *Die Archidiaconate des Bistums Hildesheim im Mittelalter*, Hildesheim 1920, 125; Curschmann C., *Die Diözese Brandenburg*, 345.

na Zachodzie⁴³, jak i na Śląsku⁴⁴, w innych diecezjach polskich⁴⁵, i w samej diecezji krakowskiej⁴⁶.

Uposażenie.

Celem uposażenia archidiaconatu Oleśnicki przeniósł prawa parafialne z kościoła św. Jakuba w Podegrodziu do kolegiaty sądeckiej i złączył je nierozdzielnie z godnością archidiacona, któremu przeznaczył dawne, bogate uposażenie parafii podegrodzkiej. Uposażenie to obejmowało: 3-łanowy folwark w Podegrodziu⁴⁷, dziesięciny snopowe ze wszystkich łąnów kmiecych w Brzeznej, Rogach i Naszacowicach, nadto z 2-ch łąnów kmiecych i jednego sołeckiego w Świdniku, jednego łąnu kmiecego w Łukowicy, z dwóch łąnów sołeckich i jednego kmiecego w Podegrodziu, dziesięciny konopne po cztery snopy z trzech łąnów w Olszance, w Świdniku, Podegrodziu i z jednego w Łukowicy, a nadto „meschne” z 36 wsi dawnego okręgu parafialnego w Podegrodziu⁴⁸, które według Księgi retaksacji biskupa Piotra Tomickiego z 1529 r. przynosiło rocznie 100 miar owsa miary sądeckiej⁴⁹. Podobne wypadki przenoszenia praw parafialnych do innych miejscowości w związku z tworzeniem nowych godności kapitulnych, czy prepozyturalnych znane są w granicach diecezji krakowskiej w XV i XVI w.

Obszar i granice.

Po uzyskaniu zgody od archidiacona krakowskiego, Dersława z Bożynowa i prepozyta wiślickiego, Dersława z Krzyża-

⁴⁴ Panzram B., dz. c., 179.

⁴⁵ Ulanowski B. i Zachorowski S., *Materiały*, 313 (archidiaconat pułtuski); *LBŁask*. I, 339 (archid. uniejowski).

⁴⁶ Silnicki T., *Organizacja*, 82; Kulczycki L., dz. c., 166.

⁴⁷ *LBen*. I, 554 n. „item in eadem villa est curia bona, pertinens ad archidiaconatum Sandecensem, habens praedium bonum in tres campos divisum”.

⁴⁸ *LBen*. I, 572 n.; por. *LBen*. I, 549 — 551; *AKapMKrak*. *LBRetax.*, 389 n.; *AKMKrak*. *Acta Visit. Colleg. Sandec.* 1608, 38 nn.

⁴⁹ *AKapMKrak*. *LBRetax.*, 389 n. „in villis parochialibus Podegrodzie missalia centum metretae avenae tantum, quae reducunt ad valorem pecuniae ex mensura Sandecensi ferunt 10 marcae, 20 flor.”.

nowic, kardynał wyłączył spod jurysdykcji pierwszego dekanaty: sądecki, biecki, bobowski, nowotarski i jasielski, oraz z prepozytury wiślickiej dekanat pilzneński i poddał je nowo utworzonemu archidiakonowi sądeckiemu⁵⁰. Był to zatem obszar bardzo znaczny, obejmujący: Podhale, Sądeczynę, Pogórze Bieckie, Kotlinę Jasielską, Pilzneńskie, Dębickie i Mieleckie, sięgający na wysokości Gawłuszowic do Wisły. Na obszarze tym znajdowało się według Długosza około 150 parafii, a wykaz ten, jak uprzednio zaznaczono, jest niekompletny. Już z chwilą utworzenia archidiakonatu zajął drugie miejsce w diecezji krakowskiej pod względem ilości kościołów parafialnych po archidiakonacie krakowskim (według Długosza ok. 255 kościołów parafialnych), a przed prepozyturą wiślicką (około 70 parafii) i archidiakonatem lubelskim (62 parafie)⁵¹.

Dwieście lat później (ok. 1640 r.) diecezja przemyska liczyła w 8 dekanatach 153 parafie, diecezja warmińska 93 parafie i archidiecezja lwowska (pod koniec XVI w.) 102 parafie, zaś diecezja chełmska (1597) przeszło 70; diecezje położone na ziemiach ukraińskich: kamieniecka (1620) 45, a kijowska zaledwie 12 parafii (1607)⁵².

Długosz, informując o utworzeniu nowego archidiakonatu, podaje jego granice i dodaje: „by snąć później nie doszło do przykrych niesnasek i jakichkolwiek wątpliwości odnośnie parafii przydzielonych przez kardynała Oleśnickiego, biskupa krakowskiego, do archidiakonatu sądeckiego, postanowiliśmy opisać je po kolei z nazwy wraz z ich dochodami i uposażeniem”⁵³. Mimo takiego zapewnienie przez Historyka, trzeba stwierdzić, że właśnie Długosz popełnił bardzo wiele pomyłek, zaliczając z jednej strony do archidiakonatu sądeckiego te parafie, które nigdy do niego nie należały i nie mogły należeć, a z drugiej pozostawiając poza granicami jego wiele kościołów, które znów po przez cały omawiany okres znajdowały się i winny się znaleźć w granicach archidiakonatu sądeckiego.

⁵⁰ *LBen.* I, 597; *LBen.* II, 235.

⁵¹ *LBen.* II, 1—234; 234—370; 370—455; 536—576.

⁵² Boratyński L., dz. c., 9 n.

⁵³ *LBen.* I, 235.

Do pierwszych, zaliczonych przez Długosza do archidiakonatu sądeckiego, a przynależnych w rzeczywistości do archidiakonatu krakowskiego, należą parafie: Iwkowa, Czchow, Olchawa k/Bochni, Rajbrot, Witanowice k/Wadowic, Wadowice (miasto—!), Dobra, Złota, Porąbka, Jadowniki, Gnojnik, Szczepanów, Tymowa, Gosprzydowa, Dębno, Pleśna, Tuchow, Opatkowice (Zakliczyn nad Dunajcem), Siemiechów, Brzozowa, Jesień, Uszew, Biesiadki, Zywiec (!), Łodygowice, Witkowice k/Żywca, Czaniec, Kozy, Lipnik, Wilamowice, Pisarzowice, Bestwina, Łękawica k/Żywca, Rychwałd, Zakrzów (ostatnie 12 zaliczone do dekanatu bieckiego), Komorowice i Jurków k/Tarnowa (zaliczone do dekanatu sądeckiego) — razem 37 parafii⁵⁴.

Natomiast parafie: Łużna k/Bieczka, Lipnica Wielka, Grybów k/Nowego Sącza, Podole, Przydonica, Warzyce, Pilzno (zaliczone do dekanatu dobczyckiego), Lubzina (dekanat Lelów) i Dębowiec (dek. oświęcimski) — zaliczone przez Długosza do archidiakonatu krakowskiego należały w rzeczywistości po przez cały okres do archidiakonatu sądeckiego⁵⁵. Gdyby przyjęto informacje Długosza bez jakichkolwiek poprawek, należało by utworzyć kilkanaście drobnych terytorialnie wysp w obydwu archidiakonatach, co znów z reguły nie jest praktykowane w organizacji kościelnej. Poczynione uwagi mają równie pełną dokumentację w Księdze retaksacji biskupa Piotra Tomickiego z r. 1529⁵⁶.

Granice archidiakonatu nie ulegały zasadniczych zmianom, mimo iż pod koniec XVI w. przeprowadzono nowy podział na dekanaty wiejskie. Niektóre parafie, jak Cmolas, Gawłuszowice (1529—1577), Kolbuszowa, Raniżów (1565—1577), przynależne do archidiakonatu sądeckiego przejściowo, zostały na stałe włączone do archidiakonatu sandomierskiego⁵⁷, inne na-

⁵⁴ *LBen.* II, 237—39, 241, 249, 257, 260, 265, 266, 267, 268, 270 76, 277, 289—292.

⁵⁵ *LBen.* II, 140—142, 234.

⁵⁶ *AKapMKrak. LBRetax.*, 117 nn.

⁵⁷ *AKMKrak. Liber Visit.* 1565, 176; *Regestrum 1577*, 105, 108; por. T. Glemma, *Wizytacje diecezji krakowskiej lat 1510—1570*, *Nasza Przyszłość*, t. I (1946), 70—80.

tomiast, jak: Czermin (przed 1565), Chorzelów (przed 1565), Czarna i Głogów Małopolski (przed końcem XVI w.), Limanowa (przed 1577) i Radomyśl (pod koniec XVI w.) włączono na stałe do sądeckiego⁵⁸. Jedynie parafia Gromnik, przynależna od połowy XV w. do połowy XVI w. do archidiakonatu sądeckiego, została zeń wyłączona i wcielona do dekanatu wojnickiego w archidiakonacie krakowskim⁵⁹.

Większe zmiany w stanie posiadania archidiakonatu sądeckiego zaszły dopiero w drugiej połowie XVIII w. (1764), ale o tym powiemy przy omawianiu archidiakonatu wojnickiego.

b) *Prepozytura tarnowska*

Charakterystycznym i wyłącznym zjawiskiem dla diecezji krakowskiej spośród wszystkich diecezji przedrozbiorowej Rzeczypospolitej były wyższe jednostki administracyjne „ad instar archidiaconatus” zwane prepozyturami. Nie było to jednakże, jak chce Kaczmarczyk, coś pośredniego między parafią a archidiakonatem, czy „też podporządkowane archidiakonatowi”¹, lecz były to równorzędne pod względem jurysdykcyjnym jednostki administracji kościelnej. Różnica zasadnicza między obydwoma instytucjami polegała na tym, że w archidiakonacie jurysdykcja spoczywała w ręku prałata kapitulnego (najczęściej trzeciego z rzędu) zwanego archidiakonem², podczas gdy w prepozyturze taką samą władzę jurysdykcyjną posiadał pierwszy z prałatów (lub drugi) kapitulnych, zwany prepozytem³; od jego też imienia całą jednostkę administracyjną nazwano prepozyturą.

Genezy urzędu jurysdykcyjnego prepozytów należy szukać jeszcze w połowie XII w., kiedy to, jak stwierdza Abraham,

⁵⁸ AKMKrak. Liber Visit. 1565, 176; Acta Visit. 1595/6, 45, 49 n., 60.

⁵⁹ AKapMKrak. Regestrum 1577, 193 n.; AKMKrak. Acta Visit. 1595, 96, 102.

¹ Kaczmarczyk Z., *Monarchia Kazimierza Wielkiego, Organizacja Kościoła, Sztuka i Nauka*, Poznań 1947, II, 73.

² Zachorowski S., *Rozwój i ustrój kapituł*, 83; Kulczycki L., dz. c., 155; Abraham W., *Organizacja*, 156.

³ Tamże.

„urząd proboszcza archidiakona był złączony z dostojnością proboszcza (prepozyta)”⁴. Z tego też czasu datują się najstarsze okręgi prepozyturalne na terenie diecezji krakowskiej z siedzibą w Kielcach i Wiślicy, gdzie jurysdykcja archidiakonalna nad okręgiem spoczywała w rękach pierwszego prałata (prepozyta) miejscowych kolegiat. Rzecz godna uwagi, że do czasów Długosza w obydwu kapitułach kolegiackich nie stworzono nawet honorowej godności prałata-archidiakona⁵. Istotny cel tworzenia prepozytur był identyczny z celem organizowania archidiakonatów okręgowych.

Nieco odmienną podstawę genetyczną miała prepozytura tarnowska, zorganizowana dopiero w pierwszym 20-leciu XV w. Na jej powstanie nie miały prawie żadnego wpływu względy administracji kościelnej; sam bowiem Tarnów, jak i dekanat tarnowski, będący terenem wzrostu jurysdykcji prepozytów tarnowskich, jest zbyt blisko położony Krakowa, stolicy biskupstwa i siedziby archidiakonatu katedralnego. Zresztą, gdyby ten czynnik był brany pod uwagę przy tworzeniu prepozytury tarnowskiej, to niewątpliwie zakres jurysdykcji terytorialnej prepozytów tarnowskich byłby znacznie większy. Moment ten mocno zaznaczył się nieco później przy tworzeniu archidiakonatu sądeckiego.

Zasadniczą przyczyną utworzenia prepozytury tarnowskiej była polityka centralistyczna wielkiej własności ziemskiej Leliwitów-Tarnowskich, skupiających w swych rękach olbrzymi kompleks gospodarczy dóbr ziemskich wokół Tarnowa⁶.

Jeszcze w dniu 17 kwietnia 1400 r. biskup krakowski, Piotr Wysz na prośbę Jana Tarnowskiego, wojew. sandomierskiego, wyniósł do godności kolegiaty dotychczasowy kościół parafialny Narodzenia Najśw. Maryi Panny i utworzył w niej trzy godności prałackie; prepozyturę, kustodię i kantorę, oraz dwie

⁴ dz. c., 156;

⁵ *LBen.* I, 404 nn.; I, 436 nn.

⁶ *LBen.* I, 404 nn.; Pawiński A., *Małopolska*, III, 258; IV, 545 n.; por. Krzepela J., *Małopolskie rody ziemiańskie*, Kraków 1928, 110.

kanonie prebendarskie⁷. Dotychczasowy proboszcz tarnowski otrzymał godność prepozyta, a nadto na jego korzyść uszczuplono władzę generalnego oficjała krakowskiego. Oprócz bowiem zarządu kościoła i kierowania duszpasterstwem, dokument erekcyjny kolegiaty poleca mu instalowanie prałatów, kanoników i ich wikariuszy, instytuowanie i usuwanie wikariuszy i altarzystów kolegiackich, sądownictwo duchowne nad nimi, kierownictwo Służbą Bożą w kolegiacie i dochodami tej ostatniej, a wreszcie sądownictwo nad całym duchowieństwem tarnowskim w sprawach cywilnych nie przekraczających 6 flor. grzywny⁸. Omawiany dekret wyjmował nadto prepozyta spod władzy archidiakona krakowskiego i czynił go zależnym jedynie od każdorazowego ordynariusza w Krakowie; patronat nad kolegiatą pozostawał całkowicie w rękach Tarnowskich.

Prawa i przywileje prepozytów tarnowskich, uzyskane od Piotra Wysza, stały się niebawem bazą dla dalszych zdobyczy jurysdykcyjnych, o które ubiegał się nie sam prepozyt tarnowski, ale Leliwici-Tarnowscy. Jeszcze ten sam Jan Tarnowski, wspomniany wyżej, uzyskał od następcy Wysza, biskupa Wojciecha Jastrzębca nowe przywileje i koncesje dla prepozytów kolegiaty tarnowskiej. W dniu 9 maja 1416 r.

⁷ *ASang.* II, 80, 81; Długosz J., *Hist. Pol.* III, 542; *LBen.* I, 604 nn.; Starowolski S., *Vitae Episcoporum Cracoviensium*, Cracoviae 1665, 121; Niesiecki K., *Herbarz*, VIII, 15; Paprocki B., *Herby*, 287; por. Kijak S., *Piotr Wysz biskup krakowski*, Kraków 1933, 76; Herzig F., *Katedra niegdyś kolegiata w Tarnowie*, Tarnów 1900, 10 n.; Silnicki T., *Organizacja*, 124; Karbowski A., *Szkoły parafialne*, 52.

⁸ *ASang.* II, 80 „... ita, quod plebanus Tarnoviensis sancte Marie alias parochialis antedictae, prepositus debeat appellari. Cuius quidem prepositi officium et ministerium eidem ecclesie collegiate Tarnoviensis impendenda erit pricipalis cura animarum, eidem dudum annexa instauratio reedificatio, fabrica eiusdem Tarnoviensis collegiate, prelatorum et canonicorum receptio, vicariorumque suorum manualium ac altaristarum canonica et beneplacita institutio, destitutio, predictorum omnium correpcio et in eis omnibus post pontificalem iurisdiccio pricipalis, offertorii percpcio et generaliter omnium et singulorum quomodolibet dicendorum commodorum et incommodorum, profectuum universalis dispositio et regimen”.

prepozyt tarnowski otrzymał zwiększenie funkcji sędowniczych w sprawach cywilnych do 10 flor. grzywnych, a nadto prawo wizytacji, podówczas najistotniejsze z praw archidia-konalnych, sześciu pobliskich parafii: Skrzyszowa, Szynd-wałdu, Zalaszowej, Poręby Radlnej, Lisiej Góry i Łękawicy, które tym samym pozostały wyjęte spod jurysdykcji archi-diakona krakowskiego⁹. Władzę wizytacji otrzymał prepozyt, a nie archidiakon, bo tego ostatniego jeszcze w kapitule kole-giackiej nie było. Godność tę, czysto honorową, utworzono w kolegiacie tarnowskiej dopiero w 1694 r.¹⁰.

W akcie erekcji okręgu prepozyturalnego w Tarnowie prze-jawiały się dość jaskrawo dążności centralistyczne wielkiej własności ziemskiej; wszystkie bowiem parafie, poddane jurysdykcji prepozyta tarnowskiego, wchodziły w skład kom-pleksu gospodarczego Tarnowskich, do których należał też patronat nad wymienionymi kościołami.

Rzecz godna uwagi, że jurysdykcja prepozyta tarnowskiego obejmowała tylko 6 parafii z całego dekanatu tarnowskiego, który według Długosza, mylnie w tym wypadku informujące-go, miał obejmować podówczas 13 parafii¹¹. Faktycznie dekanat tarnowski posiadał podówczas około 24 parafie¹²; było to bo-wiem jeszcze przed podziałem na nowe okręgi dekanalne za Oleśnickiego. Z chwilą reorganizacji sieci dekanalnej granice dekanatu tarnowskiego pokrywały się w niewielkich wyjątkach z granicami wielkiej własności Tarnowskich¹³. Odtąd tendencje tej własności będą zmierzały do scentralizowania również i władzy kościelnej w granicach posiadłości ziemskich w rę-kach prepozyta tarnowskiego. Dalszy wzrost kompetencji jurysdykcyjnych prepozyta tarnowskiego przypada dopiero

⁹ *ASang.* II, 106; *LBen.* I, 605; Długosz J., *Hist. Pol.* III, 542; por. Herzig F., dz. c., 14; Kłapkowski W., *Działalność dusz-pasterska Wojciecha Jastrzębca*, 16; Silnicki T., dz. c., 124.

¹⁰ Herzig F., dz. c., 69 n.

¹¹ *LBen.* II, 305 wymienia: Wojnicz, Stachow (?), Cieklin (?), Paleśnicę (?), Lanckoronę (!), Chronów, Lisią Górę, Porębę, Wierz-chosławice, Zemborzyn (?), Skrzyszów i Iwkowe.

¹² *LBRetax.* I, 404 nn.; 436.

¹³ zob. przyp. nr 8; Pawiński A., dz. c., III, 258; IV, 548.

na wiek XVI. I tym razem zasadniczą rolę odgrywała wielka własność ziemska Leliwitów. Na prośbę Jana hr. Tarnowa, kasztelana krakowskiego powiększył (12.V.1542) Piotr Gamrat, biskup krakowski władzę sądowniczą prepozyta tarnowskiego w sprawach kościelnych do 80 grzywien i testamentowych do 30 grzywien w obrębie parafii: Tarnów, Skrzyszów, Łękawica, Wierzchosławice, Zassów, Szynwald, Zalasowa, Poręba Radlna, Lisia Góra i Zdzarzec; trzy dalsze parafie poddano jurysdykcji prepozyta tarnowskiego (Wierzchosławice, Zassów, Zdzarzec)¹⁴. Zarządzenie Gamrata potwierdził jego następca Samuel Maciejowski (19.V.1546)¹⁵.

Nowoprzyłączone parafie do prepozytury stanowiły pod względem własnościowym posiadłości tarnowskich¹⁶, w tych samych też rękach spoczywało prawo patronatu i prezenty nad wymienionymi kościołami¹⁷. W 1577 r. dekanat tarnowski obejmował 18 parafii: Góra Zbylitowska, Jurkow, Lisia Góra, Skrzyszów, Szynwald, Zalasowa, Łękawica, Piotrowice, Rygli-ce, Tuchów, Poręba Radlna, Poręba „Palczonis” (?), Poręba Spytkowska, Tymowa, Gosprzydowa, Zabno i Dąbrowa¹⁸; całość stanowiła właściwie dwa odrębne okręgi terytorialne; pierwszy obejmował 15 parafii, drugi zaś tylko 3 (Poręba Spytkowska, Tymowa i Gosprzydowa), położone na pograniczu dekanatów wojnickiego i lipnickiego. Nierównie większą mozaikę administracyjną przedstawiała w tym czasie prepozytura tarnowska; zaledwie 6 parafii poddanych jurysdykcji prepozyta tarnowskiego znajdowało się w granicach dekanatu tarnowskiego (Lisia Góra, Skrzyszów, Szynwald, Łękawica, Poręba Radlna), trzy pozostałe wchodziły w skład dwu różnych dekanatów: Wierzchosławice — do dekanatu wojnickiego¹⁹, zaś Zassów i Zdzarzec — do dekanatu pilzneńskiego²⁰.

¹⁴ *ASang.* V, 314; por. Herzig F., dz. c., 14 n.

¹⁵ *ASang.* V, 341; por. Herzig F., dz. c., 15.

¹⁶ Pawiński A., dz. c., IV, 552 nn.

¹⁷ Kumor B., *Powstanie i rozwój*, cz. II, wymienione parafie.

¹⁸ *AKapKrak.* Regestrum 1577, 83, 85, 99, 104.

¹⁹ *AKMKrak.* Acta Visit. 1596, 1 nn.; *AKapMKrak.* *LBRetax.*, 1.

²⁰ *AKMKrak.* Acta Visit. 1596, 162 nn.

Wszystkie te niedogodności starała się usunąć nowa reorganizacja dekanatów pod koniec XVI w.; parafie zależne pod względem jurysdykcyjnym od prepozyta tarnowskiego włączono do dekanatu tarnowskiego²¹, natomiast wspomnianą enklawę na pograniczu lipnicko-wojnickim wcielono do dekanatu lipnickiego²². Tym razem jurysdykcja prepozyta tarnowskiego obejmowała tylko parafie, leżące w granicach wielkiej własności Tarnowskich-Ostrogskich; parafii tych było 10, odkąd przyłączono do prepozytury nowopowstałą parafię w Jastrząbce, wykrojoną z ogregu parafialnego w Zassowie. Granice jednakże dekanatu były obszerniejsze od prepozyturalnych, obejmowały one 7 dalszych parafii (Jurków, Góra Zbylitowska, Jodłówka, Pleśna, Piotrowice, Tuchów i Rygli-ce)²³, które pod względem własnościowym należały do drobnych rodów rycerskich²⁴, a pod względem administracji kościelnej podlegały archidiakonowi krakowskiemu²⁵.

Dopiero na początku następnego okresu (1616) biskup krakowski, Piotr Tylicki rozciągnął jurysdykcję prepozyta tarnowskiego na pozostałe 7 parafii dekanatu²⁶; od tego czasu granice dekanatu pokrywały się z granicami prepozytury. Dopiero tym razem po raz pierwszy zwiększał ordynariusz krakowski zakres terytorialny władzy prepozyta tarnowskiego ze względu na potrzeby administracji kościelnej, a nie jak dotąd było, na prośbę właścicieli Tarnowa²⁷.

²¹ *Acta Visit. Tarnov.* 1596 1 nn.

²² zob. przyp. 21.

²³ *Acta Visit.* 1596, 17 — „Sequuntur parochiales ecclesiae in eodem decanatu, quae non subiacent jurisdictioni seu officio praepositi Tarnoviensis”.

²⁴ Pawiński A., dz. c., III, 113 n., 497 nn.; IV, 545 n.; Paprocki B., *Herby*, 304, 392, 403; por. Krzepela J. *Księga rozszkolenia rodów ziemiańskich w dobie jagiellońskiej*, cz. I, Małopolska, Kraków 1915, 329, 434, 438; Tenże, *Małopolskie*, 91.

²⁵ *Acta Visit. Tarnov.* 1956, 17 nn.

²⁶ *AKapDTarn.* *Acta Vener. Capit. Minor. Tarnov.*, k. 27—37; por. Herzig F., dz. c., 15.

²⁷ Herzig F., dz. c., 15 informuje jeszcze o dalszym wzroście terytorialnym prepozytury tarnowskiej w XVII w. XVIII w.

Uposażenie prepozyta stanowiło w większej części dawne uposażenie kościoła parafialnego Narodzenia Najśw. Maryi Panny, wyniesionego w 1400 r. do godności kolegiaty; należały doń: cała wieś Dąbrówka (Infułacka) w parafii Zbylitowska Góra, folwark (1^{1/2} łana frankońskiego) na Przedmieściu Tarnowa, dziesięciny snopowe z 5-ciu łanów kmiecych w Dąbrowie i z 6-ciu łanów w Grabówce, z 2-ch łanów w Rzędzinie i Gumniskach, pastwiska w widłach rzecznych Dunajca i Białej, a nadto bogate „meschne” z Gumnisk, Krzyża, Kłikowej i inne pomniejsze dochody²⁸.

W r. 1620 prepozytura obejmowała jeden dekanat z 18 parafiami; w tym samym czasie w granicach prepozytury kieleckiej były dwa dekanaty (bodzentyński i kunowski) i łącznie 30 parafii, w dawnym archidiakonacie radomskim (dekanat radomski, kielecki) trzy dekanaty (radomski, zwoleński i stężycki) i łącznie 48 parafii, zaś w prepozyturze wiślickiej 4 dekanaty (opatowski, pacanowski, kijski i sokoliński) i łącznie 75 parafii²⁹. Niewielki obszar prepozytury tarnowskiej w stosunku do pozostałych równorzędnych okręgów administracyjnych w diecezji krakowskiej, należy tłumaczyć przede wszystkim tym, że podczas gdy na powstanie innych prepozytur wpłynęły przede wszystkim potrzeby administracyjno-duszpasterskie, to na genezie i rozwoju prepozytury tarnowskiej zaciążyła od początku wielka własność ziemska.

c) Archidiakoniat wojnicki

Trzeci z kolei okręg administracyjny w przedrozbiorowej diecezji krakowskiej w przedwiślańskiej jej części powstał dopiero w połowie XVIII w. W naszym okresie (koniec XVI w.) teren ten objęty granicami dekanatów: lipnickiego i wojnickiego, podlegał judysdykcji archidiakona krakowskiego¹. Rzecz godna jednakże uwagi, iż mimo kilkakrotnych zmian granic

²⁸ LBen. I, 606—609; por. Herzig F., dz. c., 16 n.

²⁹ *Reformationes generales ... Martino Szyszkowski ... Ep. Cracov. in synodo dioeciesana sincitae...* D. 1621, Cracoviae 1621, 28 nn.; por. Starowolski S., *Vitae*, Wstęp.

¹ *AKapMKrak. LBBetax.*, 117 nn., 123 nn.

dekanalnych w diecezji krakowskiej na przestrzeni od XVI do XVIII w., stan posiadania obydwu dekanatów nie uległ zasadniczym zmianom. Te same parafie, które wymienia wizytacja Radziwiłłowska pod koniec XVI w. (1596) i synod krakowski (z 1711 r.) zostały w 1751 r. poddane jurysdykcji archidiakona wojnickiego².

Czas erekcji archidiakonatu przypada nie tylko na czasy schyłkowe tej instytucji na Zachodzie, lecz również i w Polsce. jak i na Zachodzie pierwsza połowa XVI w. kończy dawny okres bujnego rozwoju instytucji archidiakonalnej³. Jeszcze w pierwszej połowie XVI w. w archidiecezji gnieźnieńskiej prymas Jan Łaski utworzył nowe archidiakonaty w Kamieniu (1512), Łowiczu (1512) i wznawia dawny odrębny okręg administracyjny w Wieluniu (Territorium Wielunense), zwany też czasem archidiakonatem wieluńskim⁴. Od tego czasu zamiera prawie całkowicie rozwój tej instytucji; w niektórych diecezjach na Zachodzie znika ona jeszcze przed XVI w.⁵.

Formalną tamę dalszemu rozwojowi tej instytucji położył sobór trydencki, ograniczając z jednej strony jurysdykcję archidiakonów, a z drugiej zalecając biskupom podział diecezji na dekanaty⁶. Na sesji 24, odbytej za pontyfikatu pap. Piusa IV (11.XI.1563) sobór wyjął całkowicie spod jurysdykcji archidiakonów „causae matrimoniales et criminales”, a za-

² AKMKrak. Acta Visit 1596, 73—110, 162 nn.; Synodus Dioec. ab... Casimiro... Lubieński Ep. Cracov... celebrata Cracoviae A. D. 1711, Cracoviae 1711, 7 nn.; AKDTarn. fasc. Wojnicz (oryginalny dokument erekcyjny archidiakonatu wojnickiego). W XVIII w. doszła jeszcze jedna nowotworzona parafia w Wiśniczu Nowym.

³ Franzen A., dz. c., 8 nn.; Silnicki T., *Organizacja*, 44 nn. 118 nn.

⁴ BLŁask. I, 4; II, 89, 162 nn.; Constitutiones Synodi Archid. Gnesn. sub Stanislao Szembek... Archiep. Gnesn. Lovicii 1720, (20.VIII.) celebrata, Varsaviae 1720, nlb. (Ordo et numerus ecclesiarum Archidioec. Gnesn.); Korytkowski J., *Arcybiskupi gnieźnieńscy*, II, 614, 664; Silnicki T., dz. c., 44 nn., 66.

⁵ Hefele J., s. v. *Archidiakon und Archidiakonats in Wetzer und Welte*, Kirchenlexicon, I, (1882), 1255.

⁶ Sess. XXV, cap. 3 (Canones et decreta... Concilii Tridentini, Ratisbonae 1888, 145).

strzegł je samemu biskupowi⁷, zezwolił wprowadzić na wizytację diecezji, ale tylko „de consensu episcopi” i nałożył na nich obowiązek składania sprawozdania o niej przed biskupem⁸. Następna sesja soboru (25) z dnia 4.XII.1563 r. wyjęła z zakresu ich kompetencji sankcje dyscyplinarne względem duchownych — konkubinariuszy⁹ i odebrała im przywilej wydawania ekskomuniki, zastrzegając je wyłącznie dla biskupa¹⁰.

Nic dziwnego, że nowe podstawy prawne pod instytucję archidiakonatu stały się zasadniczą przyczyną jej upadku. W jej miejsce zjawia się wikariusz generalny z władzą delegowaną¹¹.

W Polsce po soborze trydenckim wzrasta rozwój instytucji dekanalnej¹², natomiast nie tworzy się nowych okręgów archidiakonalnych prawie do końca XVII w. Dopiero na przełomie XVII/XVIII w. tworzą biskupi krakowscy prepozyturę pilecką z dekanatu lełowskiego (41 parafii), andrzejowskiego 3 parafie) i kijskiego (1 parafia), oraz archidiakoniat pilecki z 20 parafii dekanatu wolbromskiego¹³. Niewielka ilość parafii, jak również i nieznaczny obszar nowych okręgów administracyjnych świadczy najlepiej, że przyczyną tworzenia obydwu instytucji były względy natury raczej honorowej, aniżeli administracyjnej.

⁷ Sess. XXIV, cap. 3 de reform. — „ad haec causae matrimoniales et criminales non decani, archidiaconi aut aliorum inferiorum iudicio, etiam visitando, sed episcopi tantum examini et jurisdictioni relinquantur”.

⁸ Sess. XXIV, cap. 3 de reform. — „Archidiaconi autem decani et alii, ubi hactenus visitationem exercere legitime consueverant, debeant quidem, assumpto notario, de consensu episcopi deinceps per se ipsos tantum ibidem infra mensem rationem (episcopo) reddere”.

⁹ Sess. XXV, cap. 14 de reform.

¹⁰ Sess. XXIV, cap. 3 de reform.

¹¹ A manieu A., s. v. *Archidiacre* w *DDCan.* I, 964 nn.; Herman E., s. v. *Archidiakon* w *LThK* I (1932), 616.

¹² zob. Kumor B., *Powstanie i rozwój*, cz. I, rozdz. I, p. 2.

¹³ *Synodus dioec. a Casimiro Lubieński Ep. Cracov. ...celebrata 1711*, Cracoviae 1711, 16; por. Silnicki T., dz. c., 122.

W tym samym czasie dochodzi po raz pierwszy do podziału na archidiakonaty diecezji przemyskiej i archidiecezji lwowskiej. W diecezji przemyskiej, gdzie po pewnym załamaniu rozwoju sieci parafialnej na skutek XVII-wiecznego „Potopu”, nastąpił pod koniec tego okresu nowy wzrost kościołów parafialnych (1647—170 parafii; 1723 — 160 parafii; 1749—181 parafii)¹⁴, biskup Wacław Sierakowski, „pragnąc, ażeby wizytacje kanoniczne odbywały się jak najczęściej”, podzielił w 1751 r. diecezję na trzy archidiakonaty: przemyski, jarosławski i brzozowski; dwaj ostatni otrzymali stalle i miejsce w nowo utworzonych kolegiatach w Jarosławiu i Brzozowie¹⁵, pierwszy od XV w. wchodził w skład kapituły katedralnej w Przemysłu¹⁶.

Ten sam biskup Sierakowski, skoro został przeniesiony w 1759 r. (18.XII) na stolicę metropolitalną lwowską, utworzył w miejsce dawnych 7-miu dekanatów 12 i podzielił po raz pierwszy archidiecezję na trzy archidiakonaty: lwowski, halicki i żółkiewski¹⁷. Zasadniczą przyczyną podziału archidiecezji na okręgi archidiakonalne było przyjęcie z pomocą archidiakonowi katedralnemu w wizytacji parafii, rozrzuconych po rozległej archidiecezji.¹⁸

Również w połowie XVIII w. dochodzi do utworzenia archidiakonatu wojnickiego. Dokument erekcyjny archidiakonatu,

¹⁴ Sawicki J., *Concilia Poloniae*, VIII, Synody diec. przem. i ich statuty, Wrocław 1955, 341—344 (Statuta synodi A. D. 1723 celebratae); Kwolek J., *Diecezja przemyska ob. łac. przed r. 1772*, mapa (w cyt. dz. c).

¹⁵ Sarna W., *Biskupi przemyscy ob. łac.*, Przemysł 1910, t. 2, 440 n.; Silnicki T., dz. c., 63; Kwolek J., dz. c., mapa.

¹⁶ AGZ VIII, 109 (1442); por. VIII, 114.

¹⁷ *Decretales et Constitutiones*, I, 147; por. Sarna W., dz. c., 454; Silnicki T., dz. c. 44, 63.

¹⁸ *Decretales et Constitutiones*, 147 — „Cum hactenus, unus tantum pro hac nostra tam ampla archidioecesi archidiaconus metropolitanus fuerit, sitque ei grave et difficile maxime aucto recenter, tam parochiarum, quam decanatum numero, tantum exacte expediri laborem, duo de novo Nobis superaddendi et erigendi archidiaconi in Domino visi sunt: nempe Haliciensis, etiam pristinam antiquae metropolitanae cathedrae resuscitandae memoriam et Zułkiewiensis”.

wydany 1.XII.1751 r. przez biskupa krakowskiego, Andrzeja Stanisława Załuskiego podkreśla, że „biskup zważając na to, że na barkach archidiakona krakowskiego leży obowiązek wizytacji aż 16 dekanatów o łącznej ilości około 300 kościołów parafialnych, których wizytacja wymaga dłuższego okresu czasu, w celu ulżenia tego ciężaru archidiakonowi krakowskiemu, postanawia erygować za jego zgodą w kościele kolegiackim w Wojniczu (archidiakoniat krakowski) archidiakoniat (godność) i archidiakoniat z jurysdykcją (terytorium) z prawem wizytowania niektórych dekanatów”¹⁹.

Główną zatem przyczyną utworzenia ostatniego z archidiakonatów diecezji krakowskiej miały być według biskupa Załuskiego potrzeby administracji kościelnej. Tymczasem, gdyby w rzeczywistości ten moment odgrywał zasadniczą rolę przy fundacji nowego okręgu jurysdykcyjnego, to niewątpliwie można było „ulżyć ciężarów” archidiakonowi krakowskiemu przez przyłączenie obydwu dekanatów wojnickiego i lipnickiego do prepozytury tarnowskiej, która w tym czasie, jak to już uprzednio zaznaczono, obejmowała tylko jeden dekanat (a nie 16, jak archidiakoniat krakowski) i 21 parafii (a nie ponad 300, jak archidiakoniat krakowski); wszak Tarnów od Wojnicza jest odległy zaledwie 12 km!

Na fundacji wojnickiej zaważyła najwięcej ówczesna pobożność lubująca się w pobożnych fundacjach i tworzeniu nowych godności kapitulnych przy istniejących katedrach i kolegiatach²⁰. Erekcja archidiakonatu wojnickiego jest również związana z pobożną fundacją. Podstawą do wszczęcia zabiegów o erekcję godności archidiakona z jurysdykcją był zapis 5000 flor. pol. przez ks. Stanisława Cetnarskiego, dziekana wojnickiego wiejskiego (nie kapitulnego), zabezpieczo-

¹⁹ *ADTarn. fasc. Wojnicz* (Erectio archidiaconatus cum jurisdictione in ecclesia Collegiata Voynisiensi”). *ADTarn. fasc. „Acta 1798”* (oblata z 1798 r.).

²⁰ Smoleński W. *Przewrót umysłowy w Polsce w XVIII²*, Warszawa 1923; Brückner A., *Dzieje kultury polskiej*, Kraków 1931, III, 1—140; Nowak-Dłużewski J., *Stanisław Konarski*, Warszawa 1951. 14.

ny na dobrach ziemskich Bogucice; przyszły prałat-archidia-
kon miał otrzymywać z tej sumy odsetki w wysokości 350
flor. pol. rocznie²¹. Istotną część uposażenia nowego archidia-
konatu stanowiły połączone dochody i uposażenie dwóch ko-
ściołów parafialnych w Porąbce Uszewskiej i Biesiadkach,
położonych w kluczu uszewskim biskupstwa krakowskiego²².

Przy wprowadzeniu w życie takiego zarządzenia biskup
Załuski nie spotkał żadnych trudności; kapituła kolegiaty
wojnickiej chętnie zgodziła się na utworzenie nowej godno-
ści i urzędu archidiacona²³, nie tylko z tego względu że ks.
Cetnarski nie był dla niej obcym (dziekan wiejski wojnicki),
ale z tego powodu, że nowa godność prałata archidiacona
z jurysdykcją wyносиła kolegiatę wojnicką na poczynniejsze
miejsce w rządzie kolegiat diecezji krakowskiej (dotąd mia-
ła 16, lub 15 miejsce po kolegiacie bobowskiej)²⁴. Nie było
też żadnych oporów ze strony beneficjanta w Porąbce Uszew-
skiej i Biesiadkach; obydwaj bowiem beneficjanci, połączone ze
sobą pod koniec XVI w., posiadał podówczas właśnie ks. Sta-
nisław Cetnarski, fundator i pierwszy archidiacon wojnicki²⁵.

²¹ *AKDTarn.* fasc. *Wojnicz* (*Erectio...*) „... inscriptione census
annui reemptionalis trecentorum quinquaginta florenorum Polonica-
lium pro summa capitali 5 000 florenorum similium per praefatum
... Cetnarski numerata et super villa Bogucice investita”.

²² Tamże „... beneficjum curatum in villa Nostra episcopali Po-
rąbka cum altero in villa Biesiadki eidem unitae, cum omnibus iuri-
bus, bonis, agris, fundis, decimis et universis attinentiis et pertinen-
tiis, utilitatibus et emolumentis eidem archidiaconatui et archidiaco-
no sine praeiudicio moderni rectoris dictorum beneficiorum univimus
et incorporavimus”.

²³ Tamże „... ad requisitionem Ill. et Adm. Rev. Centnarski decani
foranei Voyniciensis et infrascripti praelati et canonici Collegiatae
Voyniciensis de unanimi consensu praesentibus eidem illi decano con-
sensum damus et concedimus in ecclesia Nostra Collegiata archidia-
conatum fundari”.

²⁴ *Reformationes Generales...*, 24; por. *Synodus Dioecesisana...* 1711,
11.

²⁵ zob. przyp. 23 — „...beneficiorum curatorum in villis Nostris
episcopalibus Porąbka et Biesiadki sibi unitorum, quae ad praesens
obtinet Ill. ac Rev. Stanislaus Cetnarski, decanus Noster foraneus
Voynisiensis”.

Wreszcie potrzebnej zgody (o charakterze formalnym) udzielił również (20.XI.1751) i archidiakon krakowski, Maciej Józef Łubieński, który nadal zatrzymał pierwsze miejsce wśród 12 okręgów administracyjnych diecezji krakowskiej (7 archidiakonatów, 4 prepozytury i 1 dekanat kielecki), ze względu na to, iż był archidiakonem katedralnym i jego archidiakonát obejmował nadal 15 dekanatów i 323 parafii, podczas gdy w pozostałych 10 okręgach administracyjnych diecezji było łącznie 35 dekanatów i 664 parafie²⁶.

Archidiakon otrzymał miejsce i stalle w kolegiacie wojnickiej a prawo prezenty i patronatu przyznał biskup staroście radłowskiego klucza posiadłości biskupich²⁷.

Dekret biskupa Zaluskiego wydany 1.XII.1731 r. tworzył nowy archidiakonát w diecezji krakowskiej, w granicach którego znalazły się dwa dekanaty: wojnicki i lipnicki²⁸ z 43 kościołami parafialnymi²⁹. Był to teren pokrywający się mniej

²⁶ Tamże, „Ego infrascriptus archidiaconus ecclesiae cathedralis Cracoviensis morem gerendo Cels. Ill. et Rev. Domini loci Ordinario Cracoviens., qui archidiaconatum in ecclesia Voyniciensis erigere constituit palam sponte, libere, verbis disertis, ac per expressum consensum do ac meorum successorumque meorum archidiaconatus Cracoviensis nomine consensum praebeo, ut archidiacono in ecclesia Collegiata Voyniciensis erigendo quoad visitationem et ius visitandi ecclesias decanatum Voyniciensis et Lipniciensis intra archidiaconatum Cracoviensem consistentes subici possint, et archidiaconatus Voynic. pro tempore existens citra impedimentum meum et archidiaconorum Cracoviens. pro tempore existentium ecclesias dictorum decanatum de mandato Cels. Ill. ac Rev. loci Ordinarii Cracov. visitare, et procurationem exigere valeat. In quorum fidem...”

²⁷ Tamże, — „ius patronatus et praesentationis ad praedictum archidiaconatum tum ex hac vice primaeva erectione vacantem, quam quoties vacare contigerit, capitaneo Nostro Radloviensi pro tempore existenti reservavimus”.

²⁸ zob. przyp. 26.

²⁹ *Synodus dioec...* 1711, 7 nn. (decanatus Lipniciensis: Złota, Czechow op., Tymowa, Gosprzydowa, Lipnica op., Wojakowa, Iwkowa, Rajbrot, Wola Zegotae, Libichowa alias Trzciana, Królówka, Pogwizdów, Sobolów, Chełm, Łapczyca, Bochnia op., Krzyżanowice, Brzeźnica, Poręba Spytkonis, Uszew, Gnojnik, Chronów, Wiśnicz villa, Olchawa, Wiśnicz op.; decanatus Voynic.: Woynicz, Radłów, Bo-

więcej z dzisiejszymi powiatami: brzeskim i bocheńskim (oprócz parafii położonych na zachód od Raby) i kilkoma parafiami z pow. tarnowskiego (Radłów, Brzozowa, Siemiechów). Jak to już uprzednio wspomniano, wszystkie parafie włączone do nowoutworzonego archidiakonatu już w 1596 r. znajdowały się w granicach obydwu wymienionych dekanatów³⁰.

W czasie 20-letniego istnienia archidiakonatu powiększył trzykrotnie terytorium. Po śmierci archidiakona sądeckiego, Hieronima Wielogłowskiego, i wojnickiego, Stanisława Cetnarskiego, biskup krakowski, Kajetan Sołtyk odłączył w dniu 5.VII.1763 r. od archidiakonatu sądeckiego cztery dekanaty: żmigrodzki, jasielski, biecki i bobowski i wcielił je do archidiakonatu wojnickiego³¹. Zasadniczą przyczyną tego zarządzenia, jak mówi dokument, było pragnienie biskupa, aby „kościół diecezji krakowskiej położone na Pogórze, należące do archidiakonatu sądeckiego, które, tak ze względu na swe niedostępne położenie, jak i dużą liczbę, były rzadko wizytowane, na przyszłość mogły mieć częstsze i punktualne wizytacje. Najlepszym zaś środkiem do osiągnięcia tych zamierzeń, jak mówi dalej biskup, będzie odłączenie niektórych dekanatów od archidiakonatu sądeckiego i przyłączenia ich do archidiakonatu wojnickiego, położonego u stóp Pogorza”³².

rzcin, Szczurowa, Szczepanów, Rzezawa, Jasień, Brzezek op., Jadowniki, Dębno, Porąbka alias Doły, Biesiadki, Gwoździec, Melsztyn castrum, Zakliczyn op., Brzozowa, Siemiechów, Olszyny”.

³⁰ *AKMKrak.* Acta Visit. Tarnov. Dobczyc. Voynic. et Lipnic. 1596, 73 nn. 110 n., 163 nn.

³¹ *AKDTarn.* fasc. Wojnicz (Exvisceratio quorundam decanatum ab archidiaconatu Sandecensi et eorum archidiaconatui Voyniciensi adiunctio) — „...praeexpressos quatuor decanatus dioecesis Nostrae: Zmigrodensem, Jasloensem, Bieciensem, Boboviensem ab archidiaconatu Sandecensi avellimus, seiunximus... nec non Archidiaconatui Voyniciensi in perpetuum adiunximus. Zob. też Acta Capituli Insignis Collegiatae Sandecensis ab anno 1638 — 1791, k. 363—365 (Archiwum paraf. św. Małgorzaty w Nowym Sączu).

³² Tamże, „...considerantes, quod ecclesiae dioecesis nostrae in Montanis sitae, archidiaconatui Sandecensi subiectae, raro visitari solent et possint ex eo, quod in locis difficilimis et maxime arduis consistant.

Na skutek tych zmian archidiakoniat wojnicki liczył 6 dekanatów: lipnicki, wojnicki, żmigrodzki, jasielski, biecki i bobowski o łącznej ilości 114 parafii, podczas gdy po dekreście z 1765 roku archidiakoniat sądecki obejmował tylko 7 dekanatów (mielecki, strzyżowski, pilzneński, sądecki, nowotarski i spiski) i 116 parafii³³. Odtąd terytorium archidiakonatu sądeckiego składało się z dwu odrębnych i ze sobą nie połączonych terytorialnie części, przedzielonych terytorium archidiakonatu wojnickiego; pierwszą enklawę tworzyły dekanaty: mielecki, ropczycki, strzyżowski i pilzneński (57 parafii), w skład drugiego zaś wchodziły dekanaty: sądecki, nowotarski i spiski (59 parafii).

Tak zreorganizowane archidiakonaty trwały zaledwie kilka lat; z chwilą pierwszego rozbioru i włączenia przedwiślańskiej części diecezji krakowskiej do posiadłości habsburskich (1772), wszystkie trzy omówione dotąd okręgi administracyjne wraz z kilkoma dekanatami z archidiakonatu krakowskiego, sandomierskiego, prepozytury wiślickiej i archidiakonatu zawichojskiego weszły w skład nowoutworzonej diecezji tarnowskiej³⁴.

Erygowany w 1448 r. archidiakoniat sądecki obejmował początkowo 6 dekanatów: sądecki, nowotarski, bobowski, biecki i jasielski (z dawnego archidiakonatu krakowskiego), oraz pilzneński (z prepozytury wiślickiej). W oparciu o przekazy źródłowe samego Długosza nie można wykroić linealnego terytorium archidiakonatu; pomocą w tym wypadku służy Księga uposażeń i retaksacji Piotra Tomickiego z 1529 r., podająca szczegółowe informacje o przynależności poszczególnych parafii do odpowiednich okręgów administracyjnych. Pod koniec

ac notabiliter numerosae, uni eidemque archidiaconatui subsint, parte ex altera pro sollicitudine pastorali providere volentes, quatenus punctualem visitationem habere queant, maxime efficax ad id medium adinvenimus aliquos decanatus a praedicto archidiaconatu Sandecensi evellere, et archidiaconatui Voyniciensi, qui Oris quoque Montanis vicinus est, adiungere”.

³³ Synodus dioecisana 1711, 7 i 13—14.

³⁴ B. Kumor, *Dzieje polityczno-geograficzne diecezji tarnowskiej*, Lublin 1958, 30 nn.

XVI w. Archidiakoniat liczył 9 dekanatów; oprócz wymienionych uprzednio, doszły trzy nowoutworzone dekanaty: mielecki, żmigrodzki. Geneza utworzenia archidiakonatu sądeckiego jest zjawiskiem złożonym z kilku czynników natury administracyjnej, duszpasterskiej politycznej i misyjnej. Uposażenie archidiacona stanowiło prawie w całości dawne uposażenie kościoła parafialnego w Podegrodziu.

Geneza prepozytury tarnowskiej ma swe źródło przede wszystkim w tendencjach centralistycznych wielkiej własności Leliwitów-Tarnowskich. Erygowany w 1416 r. ze szczupłym okręgiem jurysdykcyjnym (6 parafii) objęła do 1616 r. swymi granicami wszystkie parafie położone w dekanacie tarnowskim. Uposażenie prepozyta stanowiło w dużej części dawne beneficjum plebana parafii Narodzenia Najśw. Maryi Panny w Tarnowie.

Zamaria po soborze trydynckim instytucja archidiakonatów doznała w XVIII w. pewnego ożywienia formalnego. Erygowany w tym czasie (1751 r.) archidiakoniat wojnicki zawdzięcza swe istnienie w pierwszym rzędzie pobożnej fundacji. Początkowo obejmował tylko dwa dekanaty: wojnicki i lipnicki, dopiero w 1765 r. został powiększony dalszymi czterema dekanatami (biecki, bobowski, jasielski i żmigrodzki) kosztem archidiakonatu sądeckiego.

WYKAZ SKRÓTÓW

- Hefe-le-Clerecq*-C. J. Hefe-le, *Histoire des Conciles*, Trad. H. Leclercq, vol. I—VIII, Paris 1907/1921.
- CDMał.* *Codex diplomaticus Poloniae Minoris 1178—1450*. Ed. J. Piekosiński, I—IV, Kraków 1876—1905.
- CDPol.* *Codex diplomaticus Poloniae*, Ed. L. Ryszczewski, A. Muczkowski et Bartosiewicz, Warszawa 1847—1858.
- LBŁask.* Jan Łaski, *Liber beneficiorum archidioec. Gnesnensis*, Ed. J. Łukowski, Gniezno 1880/81, t. I—II.
- LBPosn.* *Liber beneficiorum dioec. Posnaniensis anni 1510*, Ed. J. Nowacki, Poznań 1950.

- MPVat. *Monumenta Poloniae Vaticana*, Ed. J. Ptaśnik, t. I—III, Kraków 1914.
- LBen. J. Długosz, *Liber beneficiorum dioec. Cracoviensis*, t. I—III, Kraków 1864.
- CDKKrak. *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława 1257—1423*, Wyd. F. Piekosiński, t. I—II, Kraków 1879—1882.
- AKMKrak. *Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie.*
- AKapMKrak. *Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie.*
- AKDTarn. *Archiwum Kurii Diecezjalnej w Tarnowie.*
- CDMaz. *Codex diplomaticus et commemorationum Mazoviae Generalis*, Ed. J. Kochanowski, Warszawa 1919.
- LBRetax. *Liber beneficiorum relaxationum Petri Tomicki A. D. 1529.* (rps)
- Regestrum *Regestrum omnium ecclesiarum parochialium in dioec. Cracoviensi consistentium A. D. 1577.* (rps).
- ASang. *Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie*, Wyd. E. L. Radziwiński, P. Skobielski, B. Gorczak, t. I—IV, Lwów 1887—1890.
- AKapDTarn. *Archiwum Kapituły katedralnej w Tarnowie.*
- LThK *Lexikon für Theologie und Kirche*, Ed. M. Buchberger, Freiburg i. B. 1931/38, t. I—X.
- DDCan. *Dictionnaire de droit canonique.*
- AGZ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej*, Lwów 1868 nn.
- Decretales et Constitutiones *Decretales Summorum Pontificum pro Regno Poloniae et Constitutiones synodorum provinc. et dioec. Regni ejusdem*, Poznań 1869.